

بررسی تطبیقی علی‌نامه ربیع و خاوران‌نامه خسفی در سه سطح موضوعی، زبانی و ادبی

ژاله سادات غیبی^۱، سید محمود رضا غیبی^{۲*}، حسین حاجیزاده^۱، ژیلای صراطی^۱
۱- گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران.
۲- گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، واحد مرند، دانشگاه آزاد اسلامی، مرند، ایران.

سال هفدهم، شماره نهم، آذر ۱۴۰۳، شماره پی در پی ۱۰۳، صص ۱۶۲-۱۴۳

DOI: <http://10.22034/bahareadab.2024.17.7535>

نشریه علمی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی

(بهار ادب سابق)

چکیده:

زمینه و هدف: منظومه‌علی‌نامه، نخستین منظومه حماسی شیعه که در سالهای اخیر توسط محققان ادب فارسی کشف و معرفی گردید، در پیچه‌های تازه‌ای را در پژوهش‌های ادبی حوزه حماسه دینی به روی پژوهشگران گشود. خاوران‌نامه نیز یکی دیگر از مهمترین حماسه‌های دینی در ادبیات فارسی شناخته میشود. در این پژوهش سعی شده است این دو اثر منظوم از لحاظ سه سطح فکری، زبانی و ادبی مورد بررسی و مقایسه تطبیقی قرار بگیرند.

روشها: روش تحقیق در این پژوهش، به صورت توصیفی و تحلیلی است. جامعه آماری این پژوهش، شامل دو منظومه علی‌نامه که یازده هزار و دویست و بیست بیت دارد و خاوران‌نامه این حسام خسفی است که به دلیل چاپ نشدن منظومه کامل آن، از تازیان‌نامه (خلاصه خاوران‌نامه) به تصحیح حمیدالله مرادی استفاده شد. پس از مطالعه دقیق، نمونه‌های موجود در هر دو منظومه، در سه سطح مذکور، طبقه‌بندی و مورد بحث و مقایسه تطبیقی قرار گرفتند و مهمترین موارد اشتراک و اختلاف آنها بررسی گردید.

یافته‌ها: پس از مطالعه دقیق نمونه‌های موجود در هر دو منظومه، در سه سطح مذکور، مورد مقایسه تطبیقی قرار گرفتند و مهمترین موارد اشتراک و اختلاف آنها بررسی گردید. تحلیل نمونه‌ها تا حد زیادی ویژگیهای بارز مهم زبانی، ادبی و موضوعی این منظومه‌ها را روشن ساخت و مهمترین نتایج این بررسی در بخش نتایج ارائه گردید.

نتیجه‌گیری: در سطح فکری، منابع علی‌نامه مؤقتراً از خاوران‌نامه بودند و با روایات تاریخی، همخوانی زیادی داشتند؛ در سطح زبانی، گستردگی دامنه واژه‌ها، ترکیب‌سازی، اشکالات کمتر وزن و قافیه، ساختار دستوری منسجم در خاوران‌نامه بهتر به کار گرفته شده بود؛ در سطح ادبی نیز تنوع آرایه‌های بدیعی و بیانی خاوران‌نامه بیشتر از علی‌نامه بود.

تاریخ دریافت: ۱۲ بهمن ۱۴۰۲

تاریخ داوری: ۱۴ اسفند ۱۴۰۲

تاریخ اصلاح: ۲۷ اسفند ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۶ اردیبهشت ۱۴۰۳

کلمات کلیدی:

علی‌نامه، خاوران‌نامه، مقایسه تطبیقی، منظومه‌های حماسی، حماسه دینی.

* نویسنده مسئول:

ma_gheibi@marandiau.ac.ir

۴۲۲۹۲۲۳۶ (۰۹۸ ۴۱)

ORIGINAL RESEARCH ARTICLE

"A Comparative Study of Rabi's Ali-Nameh and Khusfi's Khavaran-Nameh at Three Topical, Linguistic, and Literary Levels"

J. Sadat Gheibi¹, S.M.R. Gheibi^{*2}, H. Hajizadeh¹, J. Sarati¹

1- Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Shabestar Branch, Islamic Azad University, Shabestar, Iran.

2- Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Marand Branch, Islamic Azad University, Marand, Iran.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: 01 February 2024

Reviewed: 04 March 2024

Revised: 17 March 2024

Accepted: 05 May 2024

KEYWORDS

Ali-Nameh, Khavaran-Nameh, Comparative Study, epic poem, Epopee.

*Corresponding Author

✉ ma_gheibi@marandiau.ac.ir

☎ (+98 41) 42292236

ABSTRACT

BACKGROUND AND OBJECTIVES: Ali-Nameh, the first Shia epopee (epic poem) discovered and introduced in recent years by Persian literature scholars, has opened up new horizons for researchers working on religious epic. Khavaran-Nameh is another prominent religious epic recognized in Persian literature. The present study aims to compare these two epopees on topical, linguistic, and literary levels.

METHODOLOGY: This article employs a descriptive, analytic research method. Following an in-depth investigation, the existing samples in both epopees were sorted, discussed, and compared from the three above-mentioned perspectives, and the salient similarities and differences were identified. Statistical population of this study were Ali nameh which includes 11220 verses and Khavaran-Nameh, but due to not publishing the main source made us to use Tazian-Nameh, edited by hamidollah Moradi.

FINDINGS: Following an in-depth investigation, the existing samples in these epopeese were sorted, discussed, from the three above-mentioned perspectives. This study conducted a stylistic analysis of the outstanding topical, literary and lingual Study features of Rabi's and Khusfi's poems. The study identifies these features along with characteristic examples and outstanding results have been illustrated at the end of this article.

CONCLUSION: At the topical level, the sources of Ali-Nameh proved more reliable than those of Khavaran-Nameh and were much in line with historical accounts. Linguistically, Khavaran-Nameh was richer in terms of word range and combinations, enjoying more coherent grammatical structures and fewer problems in rhythm and rhyme. At the literary level, too, Khavaran-Nemeh enjoyed more rhetorical and expressive figures of speech than Ali-Nameh.

DOI: <http://10.22034/bahareadab.2024.17.7535>

NUMBER OF REFERENCES	NUMBER OF TABLES	NUMBER OF FIGURES
 28	 3	 0

مقدمه

ادبیات هر ملت سند هویت و آیین تمام‌نمای فرهنگ و تمدن آن ملت است و تمام زیرساخت‌های فرهنگی و تمدن یک ملت در طول قرن‌های متمادی بر پایه ادبیات آن ملت که خود، اصل‌ترین عنصر فرهنگ و هویت ملت است، بنا میشود. هر نسلی از یک ملت، گذشتگان خود را در قاب شیشه‌ای ادبیات می‌بینند و میشناسند و این بارزترین کارکرد تاریخی ادبیات، در میان نسل‌های پی‌درپی یک ملت است. وجود هر اثر سترگ ادبی، میتواند ما را به گذشته‌ای تابناک از تاریخ کشور و ملتمان رهنمون سازد و ما کوشش‌های گذشتگانمان را در جای‌جای این آثار می‌بینیم.

«علی‌نامه» منظومه‌ای حماسه‌ای - تاریخی است که بدون شک پس از حماسه عظیم شاهنامه فردوسی، ارزشمندترین منظومه حماسی - تاریخی زبان فارسی است. این حماسه، علاوه بر ارزش‌های ادبی و هنری، ارزش تاریخی و مذهبی بی‌نظیری دارد و میتوان گفت تنها حماسه شیعی به‌جامانده از قرن‌های پیشین است. علی‌نامه، سروده شاعری گمنام به نام «ربیع» و ظاهراً از دیار خراسان است. شاعر، این منظومه را در راستای پاسداشت اعتقادات شیعی خود سروده است و برای آیندگان به یادگار گذاشته است. او که شیفته حضرت امیرالمؤمنین علی(ع) است، کوشیده است، تاریخ و رویدادهای تاریخی جنگ‌های مراد و مرشد خود را به رشته نظم کشد، تا شاید از گزند حوادث و تحریف مخالفان در امان ماند. این منظومه، شامل اطلاعات تاریخی دو جنگ مهم دوران خلافت و امامت علی(ع) است. در دفتر اول به شرح جنگ جمل می‌پردازد و حوادث این جنگ را کوتاه شرح میدهد و در دفتر دوم جنگ صفین را به تفصیل گزارش میکند. در این منظومه، نام علی(ع) پرسامدترین اسم است. او همواره از پهلوانان اردوی علی(ع) به نیکی و تفاخر یاد میکند و در مقابل، پهلوانان دشمن را به بدی یاد میکند. مطالعه‌ی جنبه‌های مختلف آن میتواند ما را به شناخت هرچه بیشتر زوایای پنهان حوادث دوران علی(ع) نزدیکتر کند. (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۹: ۴۹۱-۴۲۵)

علی‌نامه، کهنترین منظومه حماسی شیعی شناخته‌شده از نیمه دوم قرن پنجم هجری است و موضوع آن جنگ‌های جمل و صفین و مناقب و معجزات و کرامات حضرت علی(ع) است که شاعری شیعه اثنی عشری به نام ربیع، آن را در بیش از یازده هزار بیت در بحر متقارب مثنی محذوف (مقصور) سروده و در ماه ذی‌حجه سال ۴۸۲ هجری به پایان آورده است. (بیات و غلامی، ۱۳۸۸: ۲۱) «مطالعه این اثر نشان میدهد که سراینده آن، در پی برجسته نمودن باورها و اعتقادات شیعیان است. (جعفریان و گلریز، ۱۳۹۳: ۷۱)

خاوران‌نامه نیز از آثار ادبی است که به نظم فارسی در سال ۸۳۰ هجری قمری سروده شده است. سراینده آن ابن حسام خوسفی از اهالی قهستان خراسان بوده است. این منظومه، حماسه‌ای دینی و مصنوع است که در بحر متقارب و به وزن شاهنامه فردوسی سروده شده است. موضوع خاوران‌نامه، جنگ‌های علی بن ابی‌طالب در سرزمین خاوران به همراهی مالک اشتر، و نیز با قباد پادشاه شرق و تهماسب‌شاه است. این منظومه به گفته ابن حسام از یک کتاب عربی به نظم کشیده شده است. این منظومه را تازیان‌نامه نیز گفته‌اند. خوسفی در خاوران‌نامه به شرح دل‌وریها و فداکاریهای علی(ع) در چهارچوب حماسه و با تکیه بر زبان و بیان شاهنامه فردوسی می‌پردازد. (عطا شیبانی، ۱۳۹۲: ۲۸۷)

با توجه به اینکه این دو اثر گرانشنگ، در دو زمان متفاوت و بانگیزه‌های جداگانه سروده شده‌اند و با توجه به ارزش ادبی و هنری هر دو اثر، بررسی تطبیقی این دو منظومه حماسی - مذهبی از دیدگاه‌های مختلف میتواند حائز اهمیت باشد.

پرسش اصلی تحقیق، این است که دو منظومه حماسی - دینی علی‌نامه و خاوران‌نامه، از سه دیدگاه موضوعی و زبانی و ادبی چه تفاوتها و تشابهاتی باهم دارند؟ در این پژوهش سعی شده با مطالعه دقیق هر دو منظومه و استخراج ویژگیهای فکری، زبانی و ادبی هر اثر، به بررسی تطبیقی موضوعات اصلی و فرعی، ویژگیهای زبانی اعم از واژه‌ای، آوایی و نحوی و ویژگیهای ادبی، اعم از صور خیال، تصویرسازی و تواناییهای تخیلی آنها پرداخته شود و در پایان به وجوه اشتراک و افتراق، نقاط قوت و ضعف، ارزشهای جانبی و مواردی از این قبیل نیز اشاره شده است.

پیشینه تحقیق:

رزمینه بررسی و تحلیل دو منظومه علی‌نامه و خاوران‌نامه، به‌صورت جداگانه کتابها و مقالاتی نوشته شده است. هرچند به دلیل دیر شناخته شدن منظومه علی‌نامه، آثار کمتری در مورد آن نوشته شده است. منظومه علی‌نامه را «نخستین بار، احمد آتش در «مجموعه زبان و ادبیات ترکی» معرفی کردند که مقاله‌ای بود درباره ۹۲ جلد از نسخ خطی کتابخانه‌ی قونیه. این مقاله‌ی کوتاه را خیامپور در نشریه دانشکده ادبیات تبریز ترجمه کردند. (خیامپور، ۱۳۳۴: ۲۴۲-۲۴۱) اما این معرفیها به فراموشی سپرده شد و آنچه بعد از حدود چهار دهه، این اثر را دوباره بر سر زبانها انداخت، مقاله شفیع کدکنی بود که در سال ۱۳۷۹ چاپ شد. این معرفی‌نامه، مقاله‌ای بود ۶۷ صفحه‌ای و بسیار جامع و کامل که زحمت بسیاری از تحقیقات را از دوش برداشت. این مقاله هم‌اکنون به‌عنوان مقدمه چاپ نسخه برگردان علی‌نامه در دسترس است. (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۹: ۴۹۱-۴۲۵) جنگی، (۱۳۹۲)، در پایان‌نامه دکتری خود به شرح و تفسیر علی‌نامه، پرداخته است. فرم‌پینی فراهانی (۱۳۸۹) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود، «ابعاد ادبی و تاریخی منظومه علی‌نامه» را مورد بررسی قرار داده است. حیدری و فرم‌پینی فراهانی (۱۳۹۱)، در مقاله‌ای به «مطالعه تطبیقی علی‌نامه و شاهنامه» پرداخته‌اند. همچنین خزاعی وفا (۱۳۹۸)، در مقاله‌ای مشابه، با عنوان «مقایسه ویژگیهای سبکی حماسه‌های ملی و دینی بر اساس شاهنامه و خاوران‌نامه» ویژگیهای سبکی حماسه‌های ملی و دینی را با ذکر نمونه‌هایی از شاهنامه و خاوران‌نامه بررسی کرده است. حق‌شناس، (۱۳۹۰)، در کتابی با عنوان «داستان داستانها»، تأملی بر خاوران‌نامه ابن حسام خوسفی انجام داده است. شفق و انصاری (۱۳۹۴) در دو مقاله، به «بررسی تصویر شجاعت و حلم حضرت علی (ع) در دو منظومه علی‌نامه و خاوران‌نامه» پرداخته‌اند. احمدی بیرجندی (۱۳۸۸) در مقاله‌ای با عنوان «دیدگاههای اخلاقی و اجتماعی محمد بن حسام خوسفی در منظومه خاوران‌نامه» به بررسی مضامین اخلاقی و اجتماعی خاوران‌نامه پرداخته است. عطا شیبانی (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «تصویر آفرینی بلاغی در خاوران‌نامه ابن حسام خوسفی» به بررسی تصاویر ادبی، تشبیهات، استعارات و ... در خاوران‌نامه پرداخته است. بیرامی و همکاران (۱۴۰۰)، در مقاله‌ای با عنوان «بررسی سبک‌شناسی منظومه حماسی - دینی علی‌نامه، سروده ربیع» به سبک‌شناسی این منظومه پرداخته‌اند که نزدیکترین عنوان به پژوهش حاضر است. با توجه به اینکه تقریباً روش کار مشترکات زیادی دارد؛ ولی اغلب نمونه‌ها و تحلیلها و حتی نتیجه‌گیریها باهم متفاوت هستند. مقالات پراکنده‌ای نیز در مورد دو منظومه نوشته شده که با توجه به فاصله موضوعی آنها از این پژوهش به آنها اشاره نمی‌گردد. اما تا به حال، پژوهش مستقلی مبنی بر مقایسه تطبیقی منظومه‌های علی‌نامه و خاوران‌نامه انجام نگرفته است.

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش، کتابخانه‌ای است و یافته‌های پژوهش به‌صورت توصیفی و تحلیلی ارائه شده‌اند. در

مرحله اول با مراجعه به دو منبع اساس یعنی علی‌نامه و خاوران‌نامه، نمونه‌های موجود در سه بعد موضوعی، زبانی و ادبی استخراج و فیش‌برداری شدند. در مرحله دوم بر اساس موضوعات مذکور بر گه‌ها طبقه‌بندی شدند. در مرحله سوم به مطالعه درباره ادبیات و مبانی تحقیق پرداخته شد و مطالب مرتبط با موضوعات استخراج‌شده فیش‌برداری شدند. در مرحله چهارم به مقایسه و تحلیل موضوعات پرداخته شد که موارد شباهت و تفاوت آنها یادداشت‌برداری و تفسیر شد. جامعه آماری این پژوهش، شامل دو منظومه علی‌نامه که یازده هزار و دویست و بیست بیت دارد و منظومه خاوران‌نامه است که متأسفانه به دلیل چاپ نشدن خاوران‌نامه، مجبور شدیم از خلاصه خاوران‌نامه که به نام تازیان‌نامه توسط حمید الله مرادی تصحیح و چاپ‌شده بود، استفاده کنیم.

بررسی تطبیقی منظومه علی‌نامه و خاوران‌نامه

دو منظومه علی‌نامه و خاوران‌نامه از دیدگاه‌های مختلف قابل‌بررسی هستند که هرکدام پژوهشی مستقل را می‌طلبند. در این پژوهش سعی شده بیشتر از جهات سبک‌شناسی در سه سطح فکری، زبانی و ادبی دو اثر مورد‌مطالعه و مقایسه قرار بگیرند و شباهت‌ها و تفاوت‌های آنها مورد تحلیل قرار بگیرند؛ بنابراین هر دو اثر به‌صورت جداگانه در سه سطح بررسی شدند و بعد از استخراج نمونه‌ها و تحلیل آنها مورد مقایسه قرار گرفتند. در بخش اول سه سطح موردنظر در منظومه علی‌نامه آورده شده‌اند.

سطح فکری در منظومه علی‌نامه

علی‌نامه عمدتاً بر پایه روایات ابی مخنف سروده شده است. که تا سقوط دولت اموی زنده بود و حوادث را تا سال ۱۳۲ هجری ضبط کرده است. وی مخصوصاً در جمع و ضبط اخبار راجع به شیعه و خوارج اهتمام نموده است؛ چنان‌که در باب واقعه جمل و جنگ صفین و واقعه نهروان و همچنین در باب مقاتل عثمان و علی و مقتل حسین تألیف داشته است. سراینده علی‌نامه در این منظومه، دو جنگ صفین و جمل را در دوازده مجلس جداگانه سروده است که شبیه تقسیم‌بندی تعزیه‌هاست و قابلیت بیان شفاهی را نیز دارد. از لحاظ فکری هدف اصلی شاعر، بیان وقایع دو جنگ به شیوه حماسی است؛ اما در بین داستان موضوعاتی نیز بیان می‌گردد. در این بخش به بررسی بعضی از موضوعات مهم علی‌نامه پرداخته میشود.

استفاده از منابع روایی برای نظم علی‌نامه

«ربیع در چندین جا تصریح دارد که منظومه‌اش بر پایه روایاتی از ابومخنف است. ابو مخنف لوط بن یحیی از دی، راوی و مورخ مشهور قرن دوم است که امروزه بیشتر به روایاتش در باب واقعه کربلا شناخته میشود. کتابی بانام «جمل» از او نقل شده که ظاهراً به ما نرسیده است. ربیع، تمام گفتارش در جنگ صفین را به ابو مخنف اسناد میدهد و در جمل، فقط یک‌بار از امام صادق (ع) نقلی می‌آورد و یک‌بار هم از ابن عباس. بنابراین میتوان حدس زد که او هم کتاب جمل ابومخنف را در اختیار نداشته است.» (بیات و غلامی، ۱۳۸۸: بیست‌وچهار)

چنان‌که کاورد بوالمنابر خبر در این حال بومخنف نامور
(علی‌نامه، ب ۲۳۰۹)

از این پس دهد لوط یحیی خبر در این حال هم بوالمنابر دگر
(همان، ب ۳۰۰۶)

تحقیر شاهنامه در مقابل علی‌نامه

توفیق شاهنامه و نفوذ آن در بین طبقات مختلف، عامل مهمی بود که مؤلفان شیعه را بر آن داشت تا مدح و مرثیه بزرگان مذهب خود را از جمله در قالب حماسه به نظم درآورند. هرچه به دوره اخیر نزدیک می‌شویم، گرایش شیعه از حماسه ملی به حماسه تاریخی و دینی بیشتر می‌شود؛ چراکه پرداختن به داستانهای حماسه ملی در دوره‌هایی با موانع فرهنگی مواجه بوده است: اهل سنت با اعمال مناقیب مخالف بودند و ناقلین قصص را به بیان داستانهای رستم و سرخاب و اسفندیار و جز آن وامیداشته‌اند. شیعه، این کار را احیاء سنت‌گیرکان میدانستند و در دین مکروه می‌شمردند... پس پیداست که از چه روی بعد از غلبه شیعه، نظم داستانهای ملی یکباره متروک ماند و جای آن را حماسه‌های تاریخی و دینی گرفت. (صفا، ۱۳۷۵، ج ۲: ۳۶۳)

با توجه به مطالب فوق، بدیهی است که شاعر منظومه علی‌نامه نیز، آن را بر شاهنامه برتری دهد. ربیع، مهمترین دلایل برتری علی‌نامه را بر شاهنامه، داستانهای پوچ و بیهوده شاهنامه، دروغ بودن داستانها و غیرواقعی بودن شخصیتها میدانند.

به شهنامه خواندن مزین لاف تو	نظر کن در آثار اشراف تو
تو از رستم و طوس چندین مگوی	در این کوی بیهوده‌گویان میوی
که مغنامه خواندن نباشد هنر	علی‌نامه خواندن بود فخر و فر

(علی‌نامه ب ۲۹۷۷ - ۲۹۷۹)

توجه به ادبیات تعلیمی در بین ابیات

شاعر منظومه، در لایه‌لای ابیات، هر جا فرصت پیدا کرده، از نکات اخلاقی و تعلیمی و اندرزی نیز غافل نگشته است و به تناسب موضوع داستان، ابیات تعلیمی نیز ذکر کرده است. در این زمینه، به نظر میرسد به شاهنامه فردوسی نیز نظر داشته است؛ چراکه بعضی ابیات، بسیار نزدیک و هم مفهوم با ابیات شاهنامه است.

چنین است دستان کیهان پیر	گهی زهر بخشد گهی شهد و شیر
کرا یک‌زمان برنشاند به گاه	به دیگر زمانش رساند به چاه
خردمند به کار جهان ننگرد	جهان را از این در به کس نشمرد
خردمند از این دهر دون نام جست	جهانجوی دون زو همه کام جست
چه کام است آن کو به فرجام کار	بر او مرگ خواهد شدن کامگار
همه کامگاری به نام اندر است	سر نام جویان به دام اندر است
به دامی که بگشایدش روزگار	سعادت رسد مر ورا بی‌شمار
تو ای نامجو و خردمند مرد	بجز بر در دین‌مداران مگرد

(همان، ب ۴۲۰۵ - ۴۲۱۲)

سطح زبانی در منظومه علی‌نامه

این سطح که خود شامل سه بخش واژه‌ای، آوایی و نحوی است، به بررسی سادگی، ریشه، نوع، موضوع و ترکیبات مختلف واژه‌ای در علی‌نامه پرداخته و برای هر کدام نمونه‌هایی ذکر شده است.

سطح واژه

واژه از اساسیترین ارکان زبان است که شاعر با نوع کاربرد خود میزان دانش و آگاهی همچنین روحیات خود را به وسیله آن منعکس میکند. اهمیت واژه به حدی است که شکوفسکی یکی از فرمالیستهای روسی بحث رستاخیز

در واژه را پیش میکشد. شاعر منظومه، با استفاده از تواناییهای شاعرانه خود، گاهی ترکیبات عطفی زیبایی را خلق کرده است.

فروریخت از دیده‌ها آب سحر بدان آبدستان فروشت چهر
(همان، ب ۹۶۵۱)
ره ترسکاران گرفت از یقین ثناگوی شد بر حق از داد و دین
(همان، ب ۶۹۵۰)
که رفتند آن چند منافق به در ز آمد شد عمرک خُفیه‌گر
(همان، ب ۹۱۲۲)

استفاده از واژه‌های عربی: بسیاری از سبک‌شناسان معتقدند که سرعت ورود لغات و ترکیبات عربی از قرن ششم به بعد در شعر فارسی بیشتر میگردد؛ ولی با توجه به شخصیت مذهبی و موضوع منظومه علی‌نامه، در بسیاری از ابیات منظومه از واژه‌های عربی بهره فراوانی برده شده است.

اگرچند هست این سخن آشکار به نزد صغار و به نزد کبار
(همان، ب ۱)
یکی جست نص و دگر اختیار چو نص را نبد جز نبی چند یار
(همان، ب ۷)

استفاده از ابیات عربی

یا رَبِّ ذَا الْهُودِجِ یا اُمَّنَا عَادِیَتْ اَوْلَادِکِ مَا ذَنْبِنَا
هَبِکِ اِذَا سَرَتْ اِمَاماً لَنَا لَیْکِنْ اِذَا حِضَّتْ تُصَلِّیْ بِنَا
(همان، ب ۱۸۹۴ و ۱۸۹۵)

سطح آوایی منظومه علی‌نامه

با وجود اینکه شاعران ما با مسائل مختلف وزنی، ریتم، آهنگ، تکیه و غیره به خوبی آشنا بوده‌اند، باز در شعر اکثر آنها مواردی مشاهده میشود که از لحاظ وزنی دارای ایراد هستند و به اصطلاح، سخته وزنی دارند که گاهی نحوه خواندن بیت میتواند این سخته را از بین ببرد و گاهی تغییر صورت کلمات باعث میشود آهنگ آن اصلاح شود. شاعر منظومه علی‌نامه نیز از این امر مستثنا نبوده است و مواردی از این اشکالات وزنی در آثارش وجود دارد که به نمونه‌هایی از آنها اشاره میشود.

به حجاج گفت آن گهی من تو را عفو کردم ار چند گفתי خطا
(همان، ب ۲۴۹۵)
ایا مؤمنان الامان الامان ببندید از حمیت دین میان
(همان، ب ۲۳۲۲)
ز دوزخ بد آن گبر دون ریزه‌ای به کف داشت او هژده گز نیزه‌ای
(همان، ب ۶۳۷۱)

گاهی شاعر، برای پر کردن وزن شعر، حرف یا مصوتی را به کلمه اضافه میکند.

که تا حال این لشکرت چون بود علی زین میان کی آبیرون شود
(همان، ب ۸۷۲۹)

افزودن (ه) برای تکمیل قافیه

بریدند صف را همه یکسره به‌فرمان شیر ولی حیدره
(همان، ب ۱۴۰۶)

تغییر کلمه برای ایجاد وزن

ستقبال کردند و هر یک نثار همه کوفیان مرد و زن هاموار
(همان، ب ۱۰۷۶۷)

تلفظ متفاوت جهت ایجاد وزن و قافیه

چو فرزند سفیان از آن زانیه علی زین میان کی آیرون شود
(همان، ب ۶۸۷۵)

اقوا: «هرگاه در هجای قافیه همسانی مصوت (توجیه و حدو) برخلاف قاعده رعایت نشود، قافیه دارای عیب اقوا خواهد بود.» (شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۲۱)

چو بادی به گرد سلیمان بگشت به نیزه ز خونش زمین را بشُست
(همان، ب ۴۰۴۲)

نَبشته همی‌آوردیم به قهر به نزدیکت ای شاه روشن گهر
(همان، ب ۱۴۶۹)

سطح نحوی (دستوری) منظومه‌ علی‌نامه

در این تحقیق به مواردی که از لحاظ ساختاری با ساختار امروز تفاوتی دارند و از بعضی جهات دارای قاعده کاهی و قاعده افزایی دستوری هستند، اشاره شده است.

جهش ضمیر

فرس پیش‌تر برد عمار پیر همی گفت الهی تومان دست گیر
(همان، ب ۷۶۱۴)

جمع‌الجمع

سپه را بدادند رایاتها منقش بکرده به آیاتها
(همان، ب ۱۳۴۳)

زبهرای به‌جای زبهر

و آن عورتان هر دو اندر غریو بماندند زبهرای شوهر غریو
(همان، ب ۸۳۹۸)

هنجار‌گریزی دستوری

زمانی که فردی، هنجارها و قوانین دستوری زبان را بر هم زند دچار هنجار‌گریزی دستوری شده است. «شاعر میتواند در شعر خود با جایجا کردن عناصر سازنده‌ی جمله از قواعد نحوی زبان هنجار‌گریز بزند و زبان خود را از زبان هنجار متمایز سازد.» (صفوی، ۱۳۷۵: ۴۶)

بگوم و بجوم به‌جای بگویم و بجویم

علی گفت این سهل باشد بگوم مراد تو را اندر اینجا بجوم
(همان، ب ۲۲۲۸)

داختند به‌جای انداختند

ز شصت کنون چند تن تاختند ز خانه مر او را برون داختند
(همان، ب ۲۶۸)

عدم تناسب بین نهاد و فعل

به دیدار عبدالله عامری شدند شاد آن همسر سامری
(همان، ب ۳۹۵)

سطح ادبی منظومه علی‌نامه

با توجه به موضوع حماسی منظومه، توجه به آرایه‌های ادبی چندان چشمگیر نیست؛ ولی در لابه‌لای ابیات نمونه‌هایی دیده میشوند که نشان می‌دهد شاعر، چندان تبحر و یا علاقه‌ای در استفاده از تشبیهات و استعارات و تصویرسازی و ... ندارد.

تشبیه: تشبیه به باد در ابیات زیر، کمی مبتذل و نامناسب و تکراری دیده میشود.

کمین جناح سپاهش چو باد ستمگر به بوالاعور سور داد
(همان، ب ۷۰۹۵)

امام هدی هر دوان را چو باد عفو کرد و در خورد خلعت بداد
(همان، ب ۱۰۴۳۱)

گاهی تشبیهات علاوه بر ضعف، توهین‌آمیز نیز به نظر میرسد. مثل نمونه زیر که کیقباد را تحقیر کرده است.

و بر میسر طلحه همچون جماد بیستاده احمق چو آن کیقباد
(همان، ب ۱۳۷۶)

در بعضی ابیات نیز از تشبیهات نادر استفاده شده که به‌نوعی استطراف تشبیه دارند؛ ولی به دلیل زیبا نبودن تشبیه، چندان برجسته‌سازی در بیت پدید نیآورده است.

بماندش زنخدان چو کون کدو که بود آن لعین مر علی را عدو
(همان، ب ۲۲۴۲)

چو بن ابرهه این سخنها بگفت رخ پورسفیان چو حنظل شکفت
(همان، ب ۸۵۳۱)

بسیاری از ابیات نیز در کل عاری از آرایه‌های ادبی زیباست و ساده نوشته شده‌اند.

استعاره: تنوع و به‌کارگیری استعاره در منظومه علی‌نامه چندان زیاد نیست؛ ولی در لابه‌لای تصاویر حماسی، شاعر کوشیده تا با استعارات مختلف تصاویر جنگ را جذابتر نماید.

چو برقی بجست و به زین درنشت گرفت اژدهای روان خور به دست
(همان، ب ۴۱۲۳)

به کف در گرفته یکی اژدها که جان عدو زو نگشتی رها
(همان، ب ۳۶۹۳)

استعاره‌ها و صفات علی (ع)؛ تنوع صفات و استعارات حضرت علی بسیار کم است و در بیشتر موارد از کلمه علی و حیدر استفاده شده است و تنها در چند مورد از استعارات استفاده شده است.

چو حیدر شنید این سخن از رسول
بجنابند سر آن چراغ بتول
نگه کرد سوی حسین از وفا
تبسم بکرد آن اخ مصطفی
درنگی همی بود اندر عبر
از آن حالشان آفتاب بشر
(همان، ب ۹۰۱۵-۹۰۱۷)

استعاره مکنیه و اضافه استعاری:

رخ شط شد از هجر خورشید زرد
چو مه روی بر طیره شب عرضه کرد
زمین شد در آن حال بی مشغله
رخ آسمان شد پر از مشعله
(همان، ب ۶۷۴۹ و ۶۷۵۰)

کنایه: میدان حماسه، میدان صراحت است، شعرای منظومه‌های حماسی از بیان کنایات مبهم و پیچیده پرهیز میکنند؛ ولی از آنجایی که کنایه با زبان پیوندی عمیق دارد، منظومه حماسی علی‌نامه نیز از این امر مستثنا نیست.

خیرالعمل خواندن: دعوت برای نماز

بلال علی خواند خیر العمل
مغیره بیاراست کار جدل
(همان، ب ۷۳۹۵)

دیگ امیدشان پخته شد: کنایه از نزدیک شدن به هدف و آرزو

از این در سخن بی‌کران گفته شد
که تا دیگ اومیدشان پخته شد
(همان، ب ۱۶۳)

ایهام

که چون عمرک عاص آن مکر کرد
۱-شهر شام ۲-وعده غذایی
و بر هریکی آن لعین شام خورد
(همان، ب ۹۸۳۷)
علی گفت جبارتان یار باد
۱-غمخوار ۲-غم+خوار
عدوی شما خوار و غمخوار باد
(همان، ب ۱۰۷۰)
چه دیده ست در خواب آن گبر باز
۱-دوباره ۲-پرنده شکاری
که این خرمگس خیره گشته ست باز؟
(همان، ب ۶۱۴۲)

ایهام تناسب

چو در بوستان ربیع از وفا
بهار به تناسب بوستان و نام شاعر
نکارد به جز مدح آل عبا
(همان، ب ۱۱۲۱۹)

جناس تام

چو گاوآن بدند آن همه اهل شام
بید روز دینشان از او همچو شام
(همان، ب ۲۵۴۴)

تلمیح

ز گفتارشان عایشه شاد شد
ولیکن به رنج او چو فرهاد شد
(همان، ب ۱۳۶۳)

تنسیق الصفات

قوام شرف سید ما کریم نظام وفا در سعادت مقیم
(همان، ب ۹۱)

حس آمیزی

چو بر خواند آن نامه حیدر تمام بخندید زان گفته سرد و خام
(همان، ب ۱۰۱۷۸)

سطح زبانی خاوران‌نامه

این سطح که خود شامل سه بخش واژه، آوایی و نحوی است، به بررسی سادگی، ریشه، نوع، موضوع و ترکیبات مختلف واژه در خاوران‌نامه پرداخته و برای هر کدام نمونه‌هایی ذکر شده است.

سطح واژه

ابن حسام به دلایل متعدد از بعضی کلمات نسبتاً بیشتر استفاده کرده است که اگر بخواهیم به صورت مختصر به آنها اشاره کنیم در چند بخش قابل تقسیم بندی هستند که عبارت‌اند از:

کلمات عربی

با توجه به شخصیت مذهبی و عرفانی ابن حسام و موضوع دینی اثرش، او نیز از این واژه‌ها بهره فراوانی برده است. زهی مکی احرام یثرب حرم چو بیت الحرم روضهات محترم
(تازیان‌نامه، ب ۲۷۹)

تلمیح به آیات عربی

به شب گیسوانش زان جهت میل داشت که مویس سوادى ز واللیل داشت
جمالش از آن روز پیروز بود که چون والضحی به عالم‌افروز بود
دل پاکش آینه منجلی الم نشرح آینه صیقلی
(همان، ب ۱۶۲-۱۶۴)

واژه‌گزینی:

گاهی شاعر، ترکیباتی را در زبان خلق میکند که میتواند از جنبه‌های مختلف مؤثرتر واقع شود.

گم بودگان: گمراهان

نخواهی که باشی ز گم بودگان مزن دست در دامن‌آلودگان
جان درازی: طول عمر اگر سرو روید به باغ ار گیاه
خلیده روان: آزرده روح نخواستند جز جان درازی شاه
به پاسخ علی گفت کای پهلوان نگر تا نباشی خلیده روان
(همان، ب ۲۱۵۱)

بازی با واژه بر اساس اشتقاق و ظاهر کلمات

ابن حسام، گاهی واژه‌ها را در اختیار خود می‌گیرد و آنها را به هر صورتی درمی‌آورد و در این بازی با واژه، مسائل بلاغی، وزن، موسیقی، قافیه و ... را نیز در نظر دارد.

سمندش چو میل چراگاه داشت	ز جوزا جو از کپکشان کاه داشت (همان، ب ۲۴۶)
چو بر تخت مینا نشست به مهر	ز اورنگ او رنگ بردی سپهر (همان، ب ۳۸۵۳)

سطح آوایی خاوران‌نامه

در میان تعداد زیاد ابیات منظومه، گاه‌گاهی به ابیات اندکی برمیخوریم که از لحاظ قافیه ایراداتی دارند. برای اصلاح آهنگ و ریتم ابیات، لازم است گاهی تلفظ کلمات عوض گردد، یا حرفی اضافه شود و یا با تخفیف حروف خوانده شود. در این بخش به نمونه‌هایی از این موارد اشاره می‌گردد.

تغییر تلفظ برای قافیه

خبرهای رفته همه بازگفت	ز گفتار او ماند حیدر شگفت (همان، ب ۱۴۷۳)
خداوند بخشنده دادگر	نگارنده انجم و ماه و خور (همان، ب ۱۴۰۶)
افزودن حرف برای آهنگ قافیه	کمان پشت پیری به یک تیر آه تخفیف کلمات
کمان پشت پیری به یک تیر آه	کند چون کمان پشت ظالم دوتاه (همان، ب ۲۶۷۵)
فرستی زن شاه را بازپس	فرفته نگریدی به گفتار کس (همان، ب ۲۹۴۶)
تحریف برای قافیه	مگر رایش آید به‌سوی گریغ (همان، ب ۳۲۹۴)
همانا که باشد به کشتن دریغ	

سطح نحوی خاوران‌نامه

آبر، به‌جای بر

ایدر به معنی اینجا	به بازوی شیر و به چنگال گرگ (همان، ب ۱۰۳۷)
چه می‌کردی ایدر چه گم کرده‌ای	ز بهر چه اشتلم کرده‌ای (همان، ب ۷۹۸)
با در معنی در مقابل	که یا تیغشان هست پولاد موم (همان، ب ۳۱۸۶)
یکی لشکر آمد بر این مرزوبوم	همه بر خدایی او ثابتند (همان، ب ۳۱)
گر در معنی یا	همانا که آسان گذارم نبرد (همان، ب ۲۴۱۲)
اگر زان که سیار گر ثابتند	واو مساوات و برابری
واو مساوات و برابری	بر این دشت یک مرد و یک دشت مرد نحوه شمارش اعداد
بر این دشت یک مرد و یک دشت مرد	بدو گفت دانای لشکر شمار
نحوه شمارش اعداد	فزون هفتصد مرد بر شش هزار (همان، ب ۱۷۶۵)

شمار اسیران ده و یک هزار همه بسته در پالهنگ استوار
(همان، ب ۲۰۵۴)

قاعده کاهی نحوی

استفاده نادرست از بعضی افعال که با قیاس دستوری زبان معیار تطابق ندارد، گاهی باعث هنجار گریزی یا به عبارتی قاعده کاهی نحوی شده است.

سپارش سپه را بدینجا به کیست
بر این کوه رفتن تو را بهر چیست؟
(همان، ب ۲۵۴۰)

به بیچارگی روی برگاشتند
بیداد در معنی بیدادگر
سرپرده و خیمه بگذاشتند
(همان، ب ۱۳۹۶)

برآشفت تهماس بیداد و گفت
که ما را سر بخت بیدار خفت
(همان، ب ۳۹۴۱)

سطح ادبی خاوران‌نامه

تشبیهات: تنوع تشبیهات، تازگی بعضی از آنها، استفاده از انواع مختلف تشبیه، همچون مرکب، ملفوف، تفضیل و انواع اضافه‌های تشبیهی، بیانگر آشنایی کامل شاعر با این عنصر زیبایی شناسانه در ادب فارسی است.

سرم همچو نرگس گران مانده‌ای
نظر بر رخ اختران مانده‌ای
چو غنچه به تیمار بسته کمر
گرفتار و دل‌تنگ و پرخون جگر
چو نرگس چراغ از دل افروخته
به کردار لاله جگرسوخته
چو سوسن سر اندر گریبان راز
کشیده گشاده‌زبان دراز
چو گل تا به دامن گریبان دو نیم
تن افتان‌وخیزان به‌سان نسیم
(همان، ب ۴۱۹۵-۴۱۹۹)

تشبیه مرکب

سنان بر سپر چون همی یافت راه
تو گفتی ستاره ست بر روی ماه
(همان، ب ۱۷۲۶)

چکان خون از آن تیغ آینه تاب
چو از کان پیروزه لعل مذاب
تشبیه ملفوف
(همان، ب ۲۶۰۹)

به روی و به موی و به چشم آن بهار
گل و سنبل و نرگس آبدار
خط و خال او دانه و دام دل
به‌خوبی دلارام و آرام دل
شکر بود و بادام، چشم و لیش
دوای دل و طوق جان غبغیش
تشبیه تفضیل در وصف پیامبر (ص)
(همان، ب ۱۲۶۶-۱۲۶۸)

قران ده به هم ماه و خورشید را
به چهره پیر آب ناهید را
(همان، ب ۲۰۷)

نکته‌هایی که به نظر نگارنده جزو موارد ضعف تشبیهات شمرده میشود، بیان شده است. مثلاً استفاده از تشبیهات نامتناسب با موضوع حماسی

ز رخسیدن تیغ و کوپال و خشت هوا گشت برسان باغ بهشت
(همان، ب ۳۲۰۴)

برای ترسیم هیبت میدان جنگ میتوانست از مشبه‌به دیگری غیر از بهشت استفاده کند.
ز گفتار او ماند حیدر شگفت که شد میش با گرگ درنده جفت
(همان، ب ۳۳۳۸)

میش و گرگ، جمشید شاه و طهماسب شاه هستند. به نظر می‌آید میش برای هر یک از طرفین مناسب نیست چون هر دو دشمن علی‌(ع) هستند و فریکار. اگر مثلاً گرگ و روباه یا شغال و گرگ و یا... بود تناسب بیشتری داشت.

استعاره: هرچند استفاده از استعارات زیاد در میدان حماسه، چندان رایج نیست؛ اما شاعران منظومه‌های حماسی کمابیش از این عنصر خیال در توصیف صحنه‌های حماسی بهره‌هایی برده‌اند. در این بخش به چند نمونه از انواع استعاراتی که در منظومه‌ی خاوران‌نامه آمده است، پرداخته میشود.

استعاره مصرحه

برآرنده خیمه‌ی بی ستون نگارنده سقف زنگارگون
استعاره از آسمان (همان، ب ۹)

دو لعلش مفرح ز یاقوت ناب به لعل اندرون رسته در خوشاب
لعل و در استعاره از لب و دندان (همان، ب ۱۲۶۴)

عنان تاب شد ماه خورشید فر در مَلک در رکابش بگسترده پر
استعاره از پیامبر(ص) (همان، ب ۲۱۴)

سمن را به نرگس همی داد آب ستاره همی ریخت بر ماهتاب
(همان، ب ۴۰۴۰)

سمن، استعاره از صورت، نرگس، استعاره از چشم، ستاره، استعاره از اشک، ماهتاب، استعاره از چهره‌ی همسر ابوالمحن.

استعاره مکنیه

گاهی تصویرسازیهای منظومه، به کمک استعاره مکنیه و تشخیص صورت میگیرد.

چو صبح درفشنده بگشاد لب به خواب اندر آمد سر تیره شب
کنایه (همان، ب ۲۹۰۴)

علم برکش خانه کاینات قلم در کش نامه سیئات
(همان، ب ۱)

علم برکشیدن: کنایه از موفق گردیدن، قلم درکشیدن: کنایه از عفو کردن

عطارد قلمدار دیوان او کمر بسته جوزا به فرمان او
کمر بستن: کنایه از آماده بودن (همان، ب ۲۹)

چنان زی که چون رخت بیرون کشی توانی به آسانی و دلخوشی
کنایه از سفر کردن و مردن (همان، ب ۱۰۷)

چه میکردی ایدر چه گم کرده‌ای اشتم کردن: دادوبیداد کردن. جناس تام: روان: روح- رونده	ز بهر چه این <u>اشتم کرده‌ای</u> (همان، ب ۷۹۸)
بگفت این و خواب از <u>روان</u> شد <u>روان</u> تناقض	ز خواب اندر آمد سر پهلوان (همان، ب ۲۴۹۱)
خرد، مست و هشیار، دیوانه گشت تناسب	هنر، عیب و اندیشه، بیگانه گشت (همان، ب ۷۸)
بدید آن <u>سر</u> و <u>سفت</u> مرد دلیر تمثیل	<u>بر</u> و <u>سینه</u> و <u>چنگ</u> و <u>بازوی</u> شیر (همان، ب ۱۳۷۸)
به‌جایی که خالد شکوهد ز قید ایهام تناسب	چه نیرنگ عمرو و چه دستان زید (همان، ب ۹۳۴)
چو بر تخت مینا نشستی به <u>مهر</u> ۱- محبت ۲- خورشید، تناسب با سپهر	ز اورنگ او رنگ بردی سپهر (همان، ب ۳۸۵۳)
مکن ناله بیوه‌زن پایمال ۱- پیرزن ۲- پدر رستم حسن تعلیل	که رستم بترسد ز <u>دستان زال</u> (همان، ب ۲۶۷۰)
چو خوشه ز خورشید یا با کمال	پدید آید اندر کمالش زوال (همان، ب ۸۰)
زوال تو را این علامت بس است	که با هر کمالی زوالی پس است (همان، ب ۴)

نتیجه‌گیری:

در این پژوهش، سه سطح فکری، زبانی و ادبی دو منظومه حماسی دینی، یعنی علی‌نامه و خاوران‌نامه مورد بررسی قرار گرفت و پس از استخراج نمونه‌های مورد نظر به بحث و تحلیل آنها پرداخته شد و سپس این سه سطح در دو منظومه مذکور به صورت تطبیقی مورد مطالعه و مقایسه قرار گرفتند. خلاصه‌ای از مهمترین نتایج به دست آمده در این پژوهش را میتوان به صورت زیر بیان کرد.

در منظومه علی‌نامه، دقت و توجه شاعر به منابع موثق و روایی، زیاد است. به طوری که در برخی از ابیات به ذکر نامهای آنها از جمله بوالمنابر و بو مخنف میپردازد. اطمینان شاعر تا به حدی است که حتی بعضی از راویان خودشان در آن صحنه‌ها حضور داشته‌اند و در میان ابیات بدان اشاره کرده است. در برخی ابیات، شاعر به ذکر روز و زمان دقیق حوادث نیز میپردازد که نشان از اطمینان شاعر به آنهاست. اما در منظومه خاوران‌نامه، اشاره دقیقی به منابع و راویان نشده است و با توجه به نمونه‌های موجود، به نظر میرسد منابع مورد استفاده شاعر، چندان موثق نباشند. در هر دو منظومه، شاعران، از ترس مخالفان شیعه در آن زمان، کمی جنبه اعتدال پیش گرفته‌اند و از لعن و توهین و ... کمتر استفاده کرده‌اند.

هر دو شاعر علاقه زیادی به شاهنامه و فردوسی داشته‌اند و از مضامین و ساختار آن، در لابه‌لای ابیات استفاده کرده‌اند؛ اما نکته قابل توجه این است که در خلال ابیات، به برتری اثر خود نسبت به شاهنامه اشاره کرده‌اند.

هر دو شاعر در روایت داستانها و مبارزات منظومه، کاملاً در روایت داستانها و تصویرسازیها و شخصیت‌پردازیهایی منظومه‌ها به جانب‌داری از علی (ع) و سپاه او پرداخته است و در نوع انتخاب صفات و تعبیر برای پهلوانان و دشمنان آنها، تعصب به خرج داده‌اند.

در خلال ابیات هر دو منظومه، به داستانهای خارق‌العاده اشاره شده است که البته تعداد آنها در خاوران‌نامه، بیشتر از علی‌نامه است. در منظومه علی‌نامه چند مورد فقط به معجزات حضرت علی (ع) و پیشگوییهای پیامبر پرداخته شده است؛ ولی در خاوران‌نامه، تعداد وقایع خارق‌العاده و اغراق‌آمیز بسیار بیشتر است.

شاعران هر دو منظومه، در هرجایی فرصت پیدا کرده‌اند به ذکر مناقب و صفات برجسته علی (ع)، همچون بخشش، عدالت، مرّت، قضاوت و ... نیز اشاره نموده‌اند و برای آنها حکایاتی نیز آورده‌اند.

هر دو منظومه، در خلال ابیات به بیان نکات تعلیمی و اندرزی نیز پرداخته‌اند و از برخی داستانها نتیجه‌گیریهای اخلاقی نیز نموده‌اند که معمولاً در منظومه‌های حماسی، کمتر به آنها توجه میشود.

در میان ابیات منظومه خاوران‌نامه، آیات و احادیث و تلمیحات مذهبی زیاد و همچنین مباحث کلامی مانند قضا و قدر و جبر و اختیار دیده میشود؛ ولی به این موضوعات در علی‌نامه کمتر پرداخته شده است. به نظر میرسد شخصیت دینی و عرفانی شاعران دو منظومه نقش زیادی در این مورد داشته‌اند.

یکی از نکات برجسته منظومه خاوران‌نامه توجه به صحنه‌های غنائی در داخل جنگ و حماسه است؛ به طوری که در برخی حکایات، تلفیق بزم و رزم به زیبایی اتفاق افتاده است که گویا در این مورد هم از فردوسی اثر پذیرفته است؛ اما این صحنه‌ها در علی‌نامه وجود ندارند.

یکی از ویژگیهای برجسته خاوران‌نامه، وارد شدن حوادث فرا تاریخی در داستانهای منظومه است؛ به طوری که گاهی منجمان، اخترشناسان و پیشگویان، حوادث داستان را پیشگویی میکنند. این امر سبب میشود استناد تاریخی منظومه کمی خدشه‌دار گردد. مباحثی همچون کشتن اسیران به دلیل اسلام نیاوردن، جنگ با زن و دنبال کردن او و در کل نسبت دادن امور و اوصافی به علی (ع) که با شخصیت دینی و تاریخی ایشان نه تنها تناسبی ندارد، بلکه تناقض نیز پیدا میکند.

در بخش واژه‌های منظومه علی‌نامه، با توجه به محتوای مذهبی و قهرمان دینی آن، بسامد استفاده از کلمات و عبارات عربی زیاد دیده میشود؛ به طوری که شاعر از ابیات ملمع نیز استفاده میکند و نشانگر اشراف کامل شاعر بر این زبان است. در منظومه خاوران‌نامه نیز استفاده از واژه‌های عربی زیاد است. مخصوصاً آیات و احادیث عربی که نشانه اطلاعات دینی فراوان شاعر است. استفاده از آیات و احادیث در علی‌نامه، کمتر است.

در برخی از ابیات هر دو منظومه، واژه‌های باستانی و قدیمی فارسی نیز وجود دارند، که به نظر میرسد مانند فردوسی از روی عمد و آگاهانه نباشند و به اقتضای زبان و کلام از آنها استفاده شده است.

شاعران هر دو منظومه، در برخی موارد دست به ترکیب‌سازی و واژه‌گزینی زده‌اند که باعث جذابیت زبانی منظومه‌ها نیز شده است.

در سطح آوایی دو منظومه، گاهی سکنه‌های وزنی در برخی از ابیات دیده میشوند و گاهی نیز شاعران، برای تکمیل وزن و قافیه دست به تغییر و تحریف کلمات زده‌اند. تنوع ردیفهای متنوع اسمی و فعلی و حرفی در خاوران‌نامه بیشتر از علی‌نامه است.

در بخش نحوی، بسیاری از مختصات زبانی سبک خراسانی در منظومه علی‌نامه دیده میشوند؛ اما این ویژگیهای در خاوران‌نامه کمتر به چشم می‌خورند.

شاعران دو منظومه، در بعضی از ابیات، دست به هنجار‌گریزی نحوی زده‌اند و از مختصات دستوری رایج خارج شده‌اند که البته تعدادشان بسیار محدود است.

در منظومه‌ی علی‌نامه، در کل، استفاده از آرایه‌های ادبی بسامد بالایی ندارد و در مواردی هم که استفاده شده است، بسیار ساده و قابل‌فهم هستند. تشبیهات به‌کاررفته در این منظومه اکثراً ساده و در برخی موارد تکراری و حتی ضعیف هستند و بیشتر مواقع از اضافه‌های تشبیهی استفاده شده است؛ ولی در منظومه‌ی خاوران‌نامه، بسامد استفاده از آرایه‌های بیانی و بدیعی به‌مراتب بیشتر است. همچنین تشبیهات بسیار زیاد و متنوع. در برخی موارد هم شاعر با استطراف تشبیه (نو کردن آن)، تشبیهات را از حالت تکراری خارج کرده است.

در منظومه‌ی علی‌نامه از استعاره کمتر استفاده شده است و در مواردی هم که به‌کاررفته‌اند، قابل‌فهم هستند. بعضی موارد هم استعارات تکرار شده‌اند؛ مانند: اژدها برای شمشیر. انتظار میرفت برای قهرمان منظومه، علی(ع)، از استعارات بیشتری استفاده شود که آن هم بسیار کم و در حد القاب ایشان مثل شیر خدا و ... به‌کاررفته است. در علی‌نامه، آرایه‌های معمول همچون: تناسب، تکرار، اغراق، تضاد، تناقض، واج‌آرایی و انواع جناس بیشتر استفاده شده‌اند؛ ولی در خاوران‌نامه، ایهام تناسب، تلمیحات فراوان به آیات و احادیث، تضمین، سیاقه‌الاعداد، حسن تعلیل، موازنه و تنسیق الصفات هم از آرایه‌های پرکاربرد منظومه به‌شمار می‌روند. تنوع کاربرد آرایه‌های ادبی در خاوران‌نامه به‌مراتب بالاتر از علی‌نامه است.

یکی از ویژگیهای برجسته‌ی خاوران‌نامه، استفاده از تصاویر غنائی در لابه‌لای حماسه است. تصاویر خیالی و توصیفات مربوط به آنها نیز بخش جالب منظومه به‌شمار می‌روند. این تصویرسازیها در علی‌نامه دیده نمی‌شوند.

مشارکت نویسندگان:

این مقاله از رساله‌ی دوره‌ی دکترای زبان و ادبیات فارسی مصوّب در دانشکده‌ی علوم انسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شبستر استخراج شده است. آقای دکتر سید محمود رضا غیبی راهنمایی این رساله را بر عهده داشته و طراح اصلی این مطالعه بوده‌اند. سرکار خانم ژاله سادات غیبی، به‌عنوان پژوهشگر این رساله در گردآوری داده‌ها و تنظیم متن نهایی نقش داشته‌اند. آقای دکتر حسین حاجی‌زاده و سرکار خانم دکتر ژایلا صراطی به‌عنوان مشاوران نیز در تجزیه و تحلیل داده‌ها و راهنماییهای تخصصی این پژوهش نقش داشته‌اند. در نهایت تحلیل محتوای مقاله حاصل تلاش و مشارکت هر چهار پژوهشگر بوده است.

تشکر و قدردانی

بر خود لازم میدانیم مراتب تشکر خود را از مسئولان آموزشی و پژوهشی دانشکده‌ی علوم انسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شبستر که ما را در انجام و ارتقاء کیفی این پژوهش یاری دادند، اعلام نماییم.

تعارض منافع:

نویسندگان این مقاله گواهی مینمایند که این اثر در هیچ نشریه‌ی داخلی و خارجی به چاپ نرسیده و حاصل فعالیتهای پژوهشی تمامی نویسندگان است و ایشان نسبت به انتشار آن آگاهی و رضایت دارند. این تحقیق طبق کلیه قوانین و مقررات اخلاقی اجرا شده و هیچ تخلف و تقلبی صورت نگرفته است. مسئولیت گزارش تعارض احتمالی

منافع و حامیان مالی پژوهش به عهده نویسنده مسئول است، و ایشان مسئولیت کلیه موارد ذکر شده را بر عهده می‌گیرند.

REFERENCES:

- Ahmadi Birjandi, Ahmad, (2009), "Moral and social attitudes of Mohammad ibn Hesam Khusfi in Khavaran- Nameh", Nameye Pazhuhesh, No 15, pp. 33-46. (in Persian)
- Beirami, Zahra and Hojjat, Mohammad and Hajizadeh, Mohammad (2022), "Evaluation of the stylistics of the religious-epic work of Ali Nameh, Rabi's poem", specialized quarterly of Persian poetry and prose stylistics (Bahare Adeb), volume 15, serial number 72 , pp. 77-99.
- Jafarian, Rasul and Gulriz, Ali, (2013), "Shia Discourse in Ali Nameh", Cultural History Studies, Journal of Iranian History Association, Year 6, Number 21, pp. 71-95.
- Jangi, Javad, (2012), "Explanation and Commentary of Ali Namah", under the guidance of Mohammad Hossein Khan Mohammadi, doctoral thesis, Urmia University.
- Hagh Shenaz, Shahrbanu, (2011), Story of stories, Shiraz, Navid publication. (in Persian)
- Heydari, Hassan and Farahini Farahani, Elham, (2013), "Comparative Study of Alinameh and Shahnameh", Literary Text Quarterly, No. 51, pp. 164-182.
- Khazaei Wafa, Majid Reza, (2018), "Comparison of the stylistic characteristics of national and religious epics based on Shahnameh and Khavarannameh", Comparative Literature Studies Quarterly, 13th year, number 50, pp. 401-367.
- Khayyampour, Abdolrasoul, (1955), A few important Persian manuscripts in Konya, journal of literature faculty, Tabriz University, 7th year, No2, pp.120-141. (in Persian)
- Rabi, (2009), Ali Nameh, edited by Reza Bayat and Abolfazl Gholami, Tehran: Written Heritage.
- Shafagh, Ismayil, Ansari, Niloofar, (2015), Imagery of Imam Ali`s course in Alinameh and Khavarannameh, first congress on Islamic human sciences. (in Persian)
- Shafagh, Ismayil, Ansari, Niloofar, (2015), explanation of Imam Ali`s patience in Alinameh and Khavarannameh, first congress on Islamic human sciences. (in Persian)
- Shafie Kadkani, Mohammad Reza, (2000), A Shia epepee from 5th century, magazine of literature and human sciences faculty of Mashhad University, 33th year, No 3&4, pp.425-494. (in Persian)
- Shamisa, Siros, (2002), familiarity with prosody and rhyme, 18th edition, Tehran: Ferdous, p. 121.
- Safa, Zabihullah, (1996), History of Literature in Iran, second volume, fourteenth edition, Tehran: Ferdowsi, p. 363.
- Safavi, Korush, (1996) ,From Linguistics to Literature, first volume (order), Tehran: Sureh Mehr, p. 46.

Ata Shibani, Fariba, (2013), "Rhetorical Imagery in Khavaran Nameh of Ibn Hossam Khosfi", specialized quarterly of Persian poetry and prose stylistics (Bahare Adab), 6th year, 2nd issue, 20, pp. 285-302.

Farmahini Farahani, Elham, (2010), "Literary and historical dimensions of the Ali Nameh poem", under the guidance of Jalil Mashidi, master's thesis, Arak University.

Moradi, Hamidollah, (2003), Tazian Nameh, Tehran: Nashre Daneshgahi. (in Persian)

فهرست منابع فارسی

احمدی بیرجندی، احمد، (۱۳۸۸)، «دیدگاه‌های اخلاقی و اجتماعی محمد بن حسام خوسفی در منظومه خاوران‌نامه»، نامه پژوهش، بهار ۱۳۸۸ شماره ۱۵، صص ۳۳-۴۶.

بیرامی، زهرا و حجت، محمد و حاجی زاده، محمد (۱۴۰۱)، «بررسی سبک‌شناسی منظومه حماسی-دینی علی‌نامه، سروده ربیع»، فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، دوره ۱۵، شماره پیاپی ۷۲، صص ۷۷-۹۹.

جعفریان، رسول و گلریز، علی، (۱۳۹۳)، «گفتمان شیعی در منظومه علی‌نامه»، مطالعات تاریخ فرهنگی، پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ، سال ۶، شماره ۲۱، صص ۷۱-۹۵.

جنگی، جواد، (۱۳۹۲)، «شرح و تفسیر علی‌نامه»، به راهنمایی محمدحسین خان محمدی، رساله دکتری، دانشگاه اورمیه،

حق‌شناس، شهربانو، (۱۳۹۰)، داستان داستانها (تأملی بر خاوران‌نامه ابن حسام خوسفی)، شیراز: نوید.

حیدری، حسن و فرمهبینی فراهانی، الهام، (۱۳۹۱)، «مطالعه تطبیقی علی‌نامه و شاهنامه»، فصلنامه متن پژوهی ادبی، شماره ۵۱، صص ۱۶۴-۱۸۲.

خزاعی وفا، مجید رضا، (۱۳۹۸)، «مقایسه ویژگی‌های سبکی حماسه‌های ملی و دینی بر اساس شاهنامه و خاوران‌نامه»، فصلنامه مطالعات ادبیات تطبیقی، سال سیزدهم، شماره ۵۰، صص ۳۶۷-۴۰۱.

خیام‌پور، عبدالرسول، (۱۳۳۴)، «چند کتاب خطی مهم فارسی در قونیه»، مجله دانشکده ادبیات فارسی تبریز، سال هفتم، شماره دوم، صص ۱۲۰-۱۴۱.

ربیع، (۱۳۸۸)، علی‌نامه، تصحیح رضا بیات و ابوالفضل غلامی، تهران: میراث مکتوب.

شفق، اسماعیل، انصاری، نیلوفر (۱۳۹۴)، «تصویر شجاعت حضرت علی (ع) در دو منظومه علی‌نامه و خاوران‌نامه»، اولین همایش ملی علوم انسانی اسلامی.

..... (۱۳۹۴)، «تبیین حلم حضرت علی (ع) در دو منظومه علی‌نامه و خاوران‌نامه»، اولین همایش ملی علوم انسانی اسلامی.

شفیعی کدکنی، محمدرضا، (۱۳۷۹) «حماسه‌ای شیعی از قرن پنجم»، مجله‌ی دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی مشهد، سال سی و سوم، شماره ۳ و ۴، پاییز و زمستان، صص ۴۲۵-۴۹۴.

شمیسا، سیروس، (۱۳۸۱)، آشنایی با عروض و قافیه، چاپ هجدهم، تهران: فردوس، ص ۱۲۱.

صفا، ذبیح‌الله، (۱۳۷۵)، تاریخ ادبیات در ایران، جلد دوم، چاپ چهاردهم، تهران: فردوس، ص ۳۶۳.

صفوی، کوروش، (۱۳۷۵) از زبان‌شناسی به ادبیات، جلد اول (نظم)، تهران: سوره‌ی مهر، ص ۴۶.

عطا شیبانی، فریبا، (۱۳۹۲)، «تصویر آفرینی بلاغی در خاوران‌نامه ابن حسام خوسفی»، فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، سال ششم، شماره دوم، شماره ۲۰، صص ۲۸۵-۳۰۲.
فرم‌پینی فراهانی، الهام، (۱۳۸۹)، «ابعاد ادبی و تاریخی منظومه علی‌نامه»، به راهنمایی جلیل مشیدی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه اراک،
مرادی، حمیدالله، (۱۳۸۲)، تازیان‌نامه (خلاصه خاوران‌نامه)، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

معرفی نویسندگان

ژاله سادات غیبی: دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران.

(Email: zhaleh.gheibi@gmail.com)

(ORCID: 0009-0004-3354-6592)

سید محمود رضا غیبی: استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، واحد مرند، دانشگاه آزاد اسلامی، مرند، ایران.

(Email: ma_gheibi@marandiau.ac.ir : نویسنده مسئول)

(ORCID: 0000-0001-5076-0356)

حسین حاجیزاده: استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران.

(Email: Hajizade@iaushab.ac.ir)

(ORCID: 0000-0001-5453-8789)

ژیلا صراطی: استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران.

(Email: serati@iaushab.ac.ir)

(ORCID: 0009-0003-7012-8050)

COPYRIGHTS

©2021 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited.

Introducing the authors

Jaleh Sadat Gheibi: PhD student of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Shabestar Branch, Islamic Azad University, Shabestar, Iran.

(Email: zhaleh.gheibi@gmail.com)

(ORCID: 0009-0004-3354-6592)

Seyyed Mahmoud Reza Gheibi: Assistant Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Marand Branch, Islamic Azad University, Marand, Iran.

(Email: ma_gheibi@marandiau.ac.ir : Responsible author)

(ORCID: 0000-0001-5076-0356)

Hossein Hajizadeh: Assistant Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Shabestar Branch, Islamic Azad University, Shabestar, Iran.

(Email: Hajizade@iaushab.ac.ir)

(ORCID: 0000-0001-5453-8789)

Jila Sarati: Assistant Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Shabestar Branch, Islamic Azad University, Shabestar, Iran.

(Email: serati@iaushab.ac.ir)

(ORCID: 0009-0003-7012-8050)